

БОНДАР О.М.

УКРІПЛЕННЯ ЛІТОПИСНОГО ЛИСТВЕНА В КОНТЕКСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ФОРТИФІКАЦІЇ

В статті розглядається проблема еволюції фортифікаційних споруд Північного Лівобережжя X-XIII ст. на прикладі двох городищ в с.Малий Листвен Ріпкинського району Чернігівської області. Зокрема, про перехід від складних форм дерево-земляних конструкцій періоду становлення державності у X - на початку XI ст. до більш простих - етапу феодальних замків XII-XIII ст. Даний аспект має важливе значення у розумінні становлення феодального устрою на теренах Південної Русі.

Історія досліджень давньоруської фортифікації налічує вже більше, ніж півтора століття. За цей час дослідниками був накопичений солідний масив фактичного матеріалу, особливо за останні півстоліття, завдяки масштабним археологічним розкопкам. У сучасному науковому світі існують кілька методик реконструкції давньоруських укріплень. Їх авторами є П.О.Раппопорт [11], А.В.Куза [5, с.39-40], М.П.Кучера [9], Ю.Ю.Моргунов [10]. Особливий інтерес у дослідників викликає дослідження фортифікаційних споруд літописних укріплених центрів. Одним з таких центрів Південної Русі є літописний Листвен. Археологічний комплекс літописного Листвена складається з двох городищ і двох неукріплених посадів.

Городище-І розташоване в с.Малий Листвен Ріпкинського району Чернігівської обл. Займає мис надзапальною терасою, утвореною річками Білоус та її лівою притокою Глинянкою (рис.1). За типологією П.О.Раппопорта і А.В.Кузи воно відноситься до типу простих мисових [5, с.39]. Майданчик городища рівний, овальної форми, має невеликий ухил у південно-східному напрямку. Рів і вал збереглися в західній та північно-західній частині городища. Напільний рів півколом відрізає городище від плато з північно-західного боку, його ширина коливається від 8 до 14 м, а сучасна глибина 1-1,5 м. Ще один фрагмент рову помітний із західного боку, його ширина становить 6 м, а глибина 0,4-0,6 м. У давнину рів, ймовірно, був заводнений. Висота майданчика городища над заплавою досягає 3-3,5 м, а на північному і західному схилах помітні сліди ескарпування. З північного і західного боку городище оперезане валом. Ширина його підшви коливається від 8 до 13 м, а висота від 0,4 до 0,7 м. Оборонні споруди городища з східної і південної сторін не збереглися. В'їзд, ймовірно, знаходився зі східної (напільної) сторони. Розміри внутрішнього майданчика городища на сьогодні становлять 85x70 м, (загальна площа 5545 кв.м). Оборонні споруди фортеці досліджувалися О.В.Шекуном та В.П.Коваленком у 1980 р. [7, с.2-8]. Саме ці дослідження дозволили встановити місцезнаходження літописного Листвена (1024 р.). Враховуючи результати цих розкопок, використовуючи нові методики у вивченні давньоруської фортифікації, була здійснена спроба реконструювати зовнішній вигляд і основні параметри укріплень городища кінця X - початку XI ст. Для виконання графічної реконструкції укріплень були використані стратиграфічні дані розрізу валу городища-І 1980 р.

Довжина городень, з яких були побудовані стіни фортеці, становила 6 м, тоді як їх ширина залишається невідомою в силу того, що траншея завширшки була усього 2 м. Вірогідно, що городні Листвена стояли не вздовж тіла валу, а поперек, коротким кінцем до напільної сторони. Така конструкція з поздовжніх городень потребує значних трудовитрат при спорудженні, однак виправдовує себе відразу з двох причин.

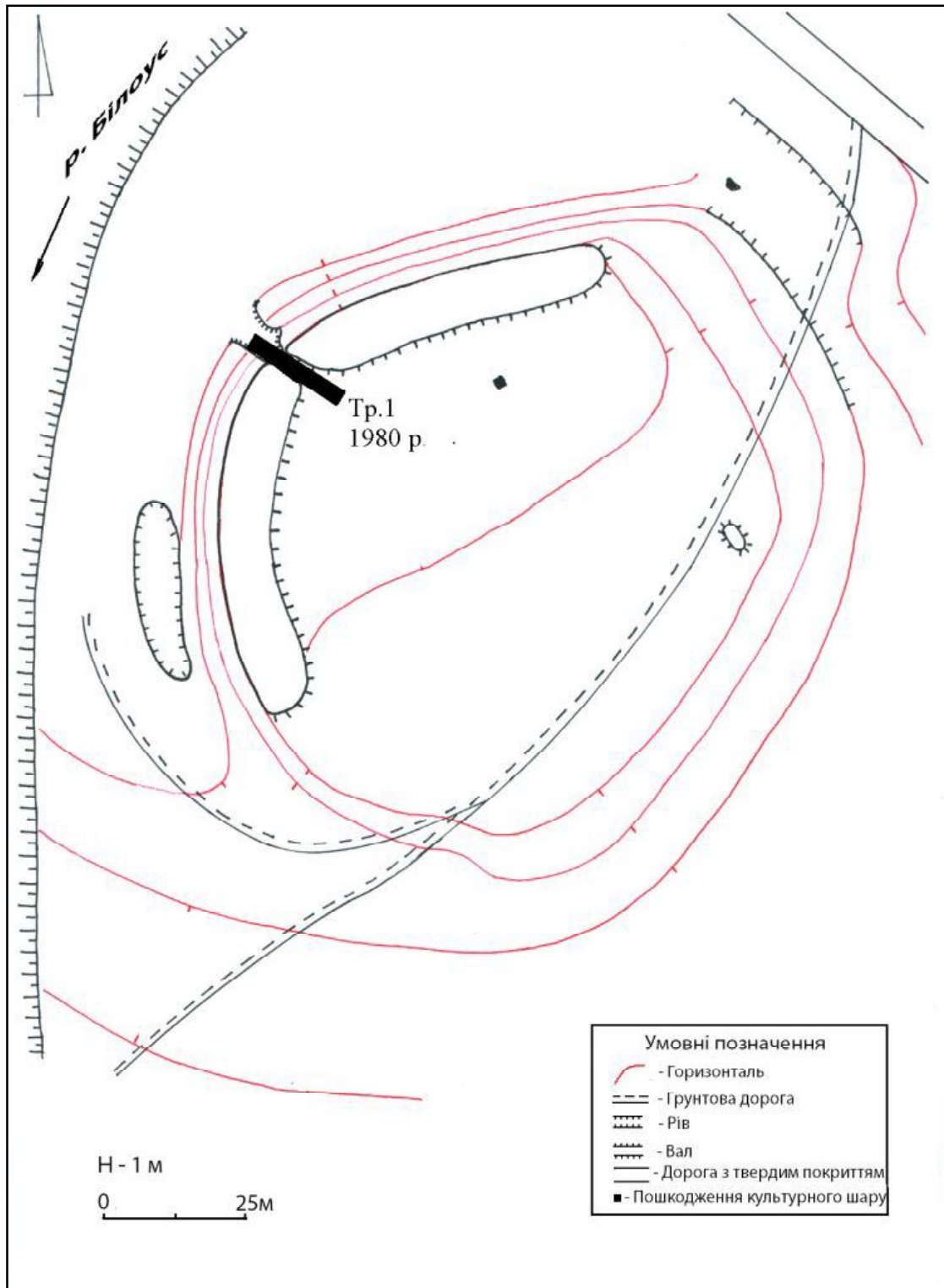

Рис.1. План городища-I в с. Малий Листвен. Топозіомка автора, 2010 р.

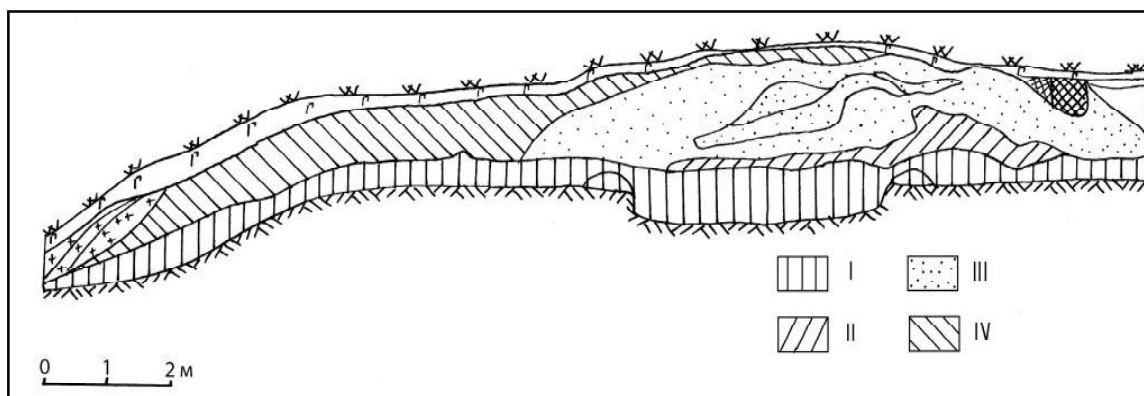

Рис.2. Розріз валу на городищі-I (за В.П.Коваленком): I - шари до спорудження укріплень; II - шари з дна городні; III - нижнє за поповнення городні; IV - верхнє заповнення городні

По-перше, з точки зору фізики, маса засипаної в городні землі при поздовжньому розташуванню конструкції менше тисне на напільну стінку городні, а резерв міцності дерев'яної колоди при зменшенні її довжини збільшується. На бічні стінки при поздовжньому розташуванні городні тиск зростає прямо пропорційно зі зменшенням ширини городні. Бічні стінки ставляться впритул одна до одної, а за законами тиску ($P=F/S$ (де P - тиск, F - діюча сила, S - площа) виходить $F1/S1=F2/S2$), що при однакових величинах числових виразів тиск дорівнює "0". Таким чином, тиск на всі стіни городні при поперечній конструкції зведено до мінімуму, а це, в свою чергу, призводить до збільшення терміну служби конструкції.

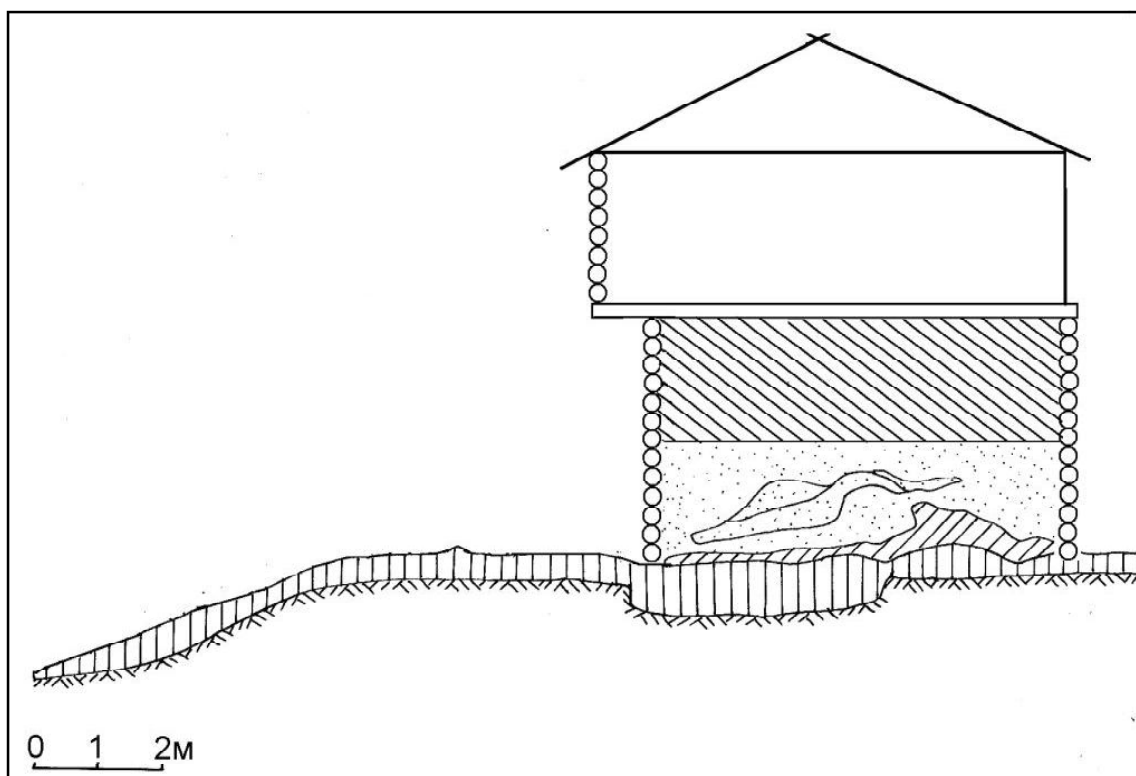

Рис.3. Варіант реконструкції укріплень літописного Листвена (городище-I) станом на початок XI ст.

По-друге, при поздовжньому розташуванні городні набагато легше пристосовувати до рельєфу місцевості, особливо враховуючи різні заокруглення по периметру. Подібна система розташування зрубних конструкцій у X-XI ст. притаманна не лише Листвену. Схожі укріплення наявні на городищі літописного Оргоща і датуються другою половиною X ст. [1, с.48-52].

За допомогою формули площі можна обчислити приблизну висоту городні, особливо враховуючи те, що вона у вертикальному розрізі є прямокутником з двома відомими величинами (площею і шириною). Можна стверджувати, що висота частини стіни, заповненої землею на Лиственському городищі-I, сягала від 3 до 3,5 м. При наявності заборол висотою від 1,8 до 2 м загальна висота стіни становила 4,5-5 м. Укріплення Листвена мали однорядні городні без клітей із внутрішньої сторони. Також слід відзначити, що сліди перебудови або ремонту укріплень відсутні, а це, в свою чергу, свідчить про один хронологічний період існування фортеці з кінця X - початку XI ст.

Городище-II розташоване на правому березі р. Білоус, навпроти городища-I. Його можна віднести до городищ з кількома укріпленими частинами (тип IV за П.О.Раппопортом и А.В.Кузюю) [5, с.40]. Городище має овальну форму розмірами 105x86 м, дещо витягнуту в південному напрямку. Посередині городища із заходу на схід півколом проходить рів, що був виявлений в ході обстеження городища у 2010 р. (рис.4) [3, с.6]. Його ширина становить 22 м, а глибина - 1-3 м. Рів розділяє городище на два майданчики. Площа майданчика-I становить 1595 кв.м, а майданчика-II - 2960 кв.м. Висота майданчиків над заплавою становить 3-6 м. З напільного боку городище відрізане від плато ровом шириною до 23 м і глибиною до 2,5 м. Вал зберігся з напільного (висота до 4 м) і західного (висота до 0,7 м) боків. Для реконструкції системи укріплень даного городища, як і в попередньому випадку, використовувалися стратиграфічні дані розкопок В.П.Коваленка та О.В.Шекуна 1980 р. Одразу слід зазначити, що дані укріплення мали три будівельні горизонти (за версією В.П.Коваленка - два) [7, с.15]. До першого будівельного горизонту відносяться укріплення, датовані В.П.Коваленком кінцем XI - початком XII ст. Вони представлені залишками валу шириною близько 6 м. У зв'язку з тим, що цей шар пошкоджений пізнішими перебудовами укріплень, важко сказати, чи це були два ряди зрубів, поставлених уздовж тіла валу (городня і прибудована до неї кліть), чи однієї городні шириною близько 4 м (рис.5). На думку В.П.Коваленка, ці укріплення гинуть в середині XII ст. [7, с.15; 6, с.70].

Незабаром після їх загибелі на місці колишніх укріплень споруджуються нові. Це були собою два ряди зрубів. Із зовнішнього боку знаходилась засипана ґрунтом городня, шириною близько 3 м (рис.5), із внутрішнього - до городні була прибудована кліть. Висота цих укріплень, ймовірно, доходила до 2 м (без заборол) і до 4 м із заборолами. Після загибелі укріплень другого періоду, можливо в ході подій середини XIII ст., настає період тривалого запустіння укріпленого поселення. Залишки валу другого будівельного періоду дуже, сильно сповзають у бік майданчика городища. Третій будівельний період, на нашу думку, представлений досипанням тіла валу материковим суглинком. Він насипаний поверх кліті другого будівельного періоду і відмежований від культурного шару городища чіткою вертикаллю (рис.5). Реконструювати тип даного укріплення поки що неможливо. Датувати ці споруди також досить складно, і швидше за все, вони відносяться до пізнього середньовіччя (пізньосередньовічна кераміка в малій кількості зустрічається на городищі та поселенні біля нього) [2, с.34-36]. Та й в письмових джерелах Листвен знову з'являється лише на початку XVI ст. як прикордонний пункт між Московською державою і Великим князівством Литовським [8, с.18-19].

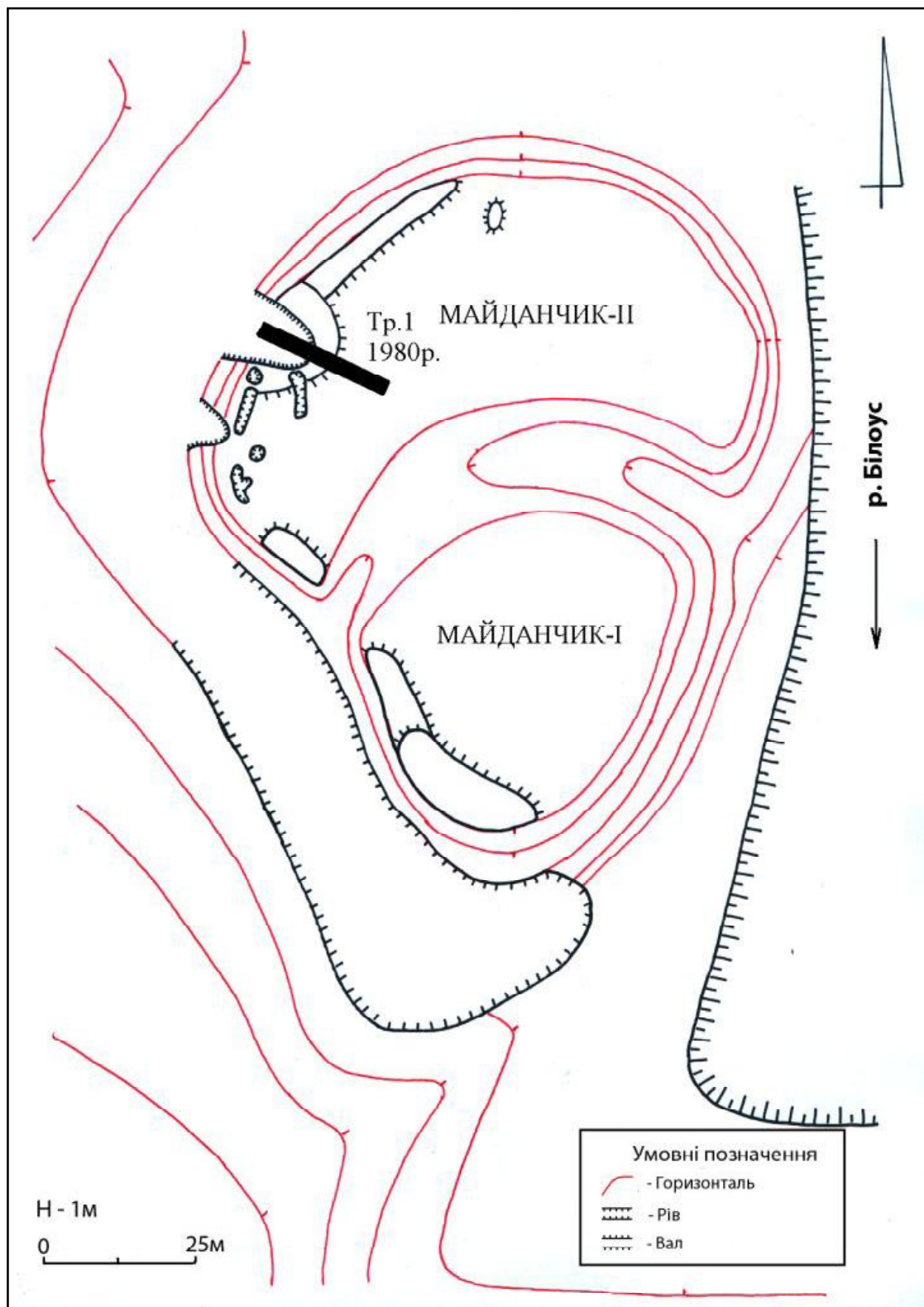

Рис.4. План городища-II в с. Малий Листвен. Топозіомка автора, 2010 р.

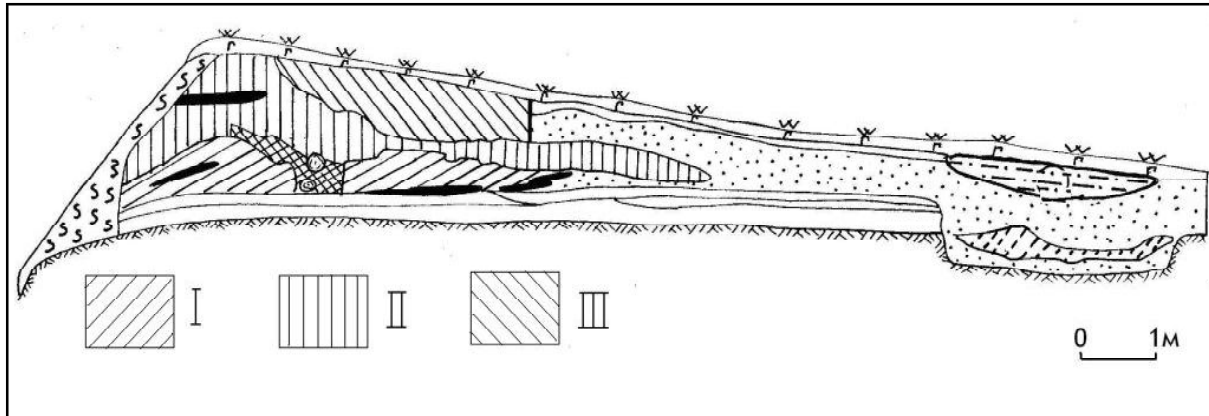

Рис.5. Розріз валу на городищі-II (за В.П.Коваленком): I - оборонні споруди кінця XI - початку XII ст.; II - оборонні споруди середини XII ст.; III - оборонні споруди пізнього середньовіччя.

Таким чином, укріплення літописного Листвена є яскравою ілюстрацією еволюції давньоруської фортифікації на території Північного Лівобережжя в X-XIII ст. Городище-I представляє собою залишки дружинного табору. Спорудження його потужних укріплень вимагало особливих трудовитрат і людських ресурсів. Укріплення цього городища, ймовірно, розташовувалися по всьому периметру, що є характерним для дружинних таборів X - початку XI ст. на території Північного Лівобережжя. Саме завдяки подібним укріпленням пунктам відбувався процес освоєння новопідкорених територій, також вони виконували функцію військових баз для походів князівських дружин на схід з метою підкорення слов'янських племен у X-XI ст. [4, с.82-87]. Наприкінці XI - на початку XII ст. укріплений центр поселення переноситься на інший берег р.Білоус. Ймовірно, городище-II є залишками феодального замку XII-XIII ст. Його укріплення у порівнянні з сусіднім городищем-I більш прості. Спорудження поздовжніх зрубів вимагає менших трудовитрат. Судячи із залишків валу, городні були тільки з південного та західного боків, тобто там, де копався рів. Городище-II складається з двох невеликих майданчиків, які в разі штурму обороняти легше, ніж один великий. Мабуть цим і пояснюється перенесення укріпленого центру з городища-I на городище-II.

1. Бондар О. Спроба реконструкції укріплень літописного Оргощу (за матеріалами досліджень 1981 р.) / О.М.Бондар // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали IX Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. - Чернігів, 2010. - С.48-52.

2. Бондар О. Літописний Листвен у післямонгольську добу / О.Бондар, Д.Дем'яненко // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи. Матеріали X Міжнародної студентської наукової археологічної конференції. - Чернігів, 2011. - С.34-36.

3. Бондар О.М. Науковий звіт про археологічні розвідки в сс. Малий Листвен, Звеничів та Клонів Ріпкинського району Чернігівської області у 2010 р. / О.М.Бондар // Науковий архів Інституту археології НАН України. - б/н. - Чернігів, 2011. - 35 с., 28 ил.

4. Бондар О. Військові табори середньовічної Європи доби формування державності / О.Бондар // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. - Випуск 73. Серія: Історичні науки. - №6. - Чернігів, 2009. - С.82-90.

5. Древняя Русь: город, замок, село. - М., 1985. - 432 с.

6. Коваленко В.П. Летописный Листвен (к вопросу о локализации) / В.П.Коваленко, А.В.Шекун // Советская археология. - 1984. - №4. - С.62-74.

7. Коваленко В.П. Отчет о исследованиях летописных городов на Черниговщине в 1980 г. / В.П.Коваленко // Науковий архів Інституту археології НАН України. - №1980/52. - Чернігов, 1980. - 30 с., 75 ил.
8. Кондратьев И.В. Під Литвою, Москвою та Польшею (до історії сіл Чернігівського району у XV - першій половині XVII ст.)/ І.В.Кондратьев. - Чернігів, 2005. - 152 с.
9. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М.П.Кучера. - К., 1999. - С.252.
10. Моргунов Ю.Ю. Дерево-земляные укрепления Южной Руси X-XIII веков / Ю.Ю.Моргунов. - М., 2009. - 303 с.
11. Раппопорт П.А. Древние русские крепости / П.А.Раппопорт. - М., 1965. - 26 с.

Бондарь А.Н. Укрепление летописного Листвен в контексте эволюции древнерусской фортификации

В статье рассматривается проблема эволюции фортификационных сооружений Северного Левобережья X-XIII вв. на примере двух городищ в с.Малый Листвен Репкинского района Черниговской области. В частности, о переходе от сложных форм дерево-земляных конструкций периода становления государственности в X - начале XI вв. к более простым - этапа феодальных замков XII-XIII вв. Данный аспект имеет важное значение для понимания становления феодального строя на территории Южной Руси.

Bondar O.M. Fortification of chronicle Lystven in evolution of the fortification of the Ancient Rus

The article deals with the problem of the evolution of fortifications of North Left Bank in 10th - 13th centuries, the example of two settlements in the village Malyi Lystven of Chernihiv region. In particular, the transition from construction of wood and soil of statehood in the 10th - in the early 11th century, to more primitive construction - age of feudal castles 12th - 13th centuries. This aspect is important in understanding the formation of the feudal system on the territory of South Russ.

Отримано 12.03.2012